

- України та Росії: матеріали круглого столу, м. Харків, 7 лютого 2006 р. / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2006. — С. 74–81.
9. Пивоварська К. Б. Вірменська національна меншина в Україні у 20-ті — 30-ті роки ХХ століття : Дис. ... канд. іст. наук. / К. Б. Пивоварська. — Полтава, 2003.
 10. Тихонова И. Дай руку, брат! О том, Как Харьков приютил армянских беженцев / Инна Тихонова // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.izv.kharkov.ua /index.php?editionID=202&menuID=1953 &newsID=5299>.

Надійшла до редколегії 18.01.2011 р.

УДК130.2:82-311.9

А. Т. ЩЕДРИН

ФАНТАСТИКОЗНАВСТВО ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА: ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

Розглянуто фантастикознавство — науку, що вивчає фантастику як феномен культури, її становлення у вітчизняному соціокультурному просторі, структуру фантастикознавства як навчальної дисципліни.

Ключові слова: наукова фантастика, фантастикознавство, структура фантастикознавства, культура, соціокультурний простір, історія фантастики, теорія фантастики.

Рассмотрены фантастиковедение — наука, изучающая фантастику как феномен культуры, ее становление в отечественном социкультурном пространстве, структуру фантастиковедения как учебной дисциплины.

Ключевые слова: научная фантастика, фантастиковедение, структура фантастиковедения, культура, социкультурное пространство, история фантастики, теория фантастики.

Is considered sf-studies as a science, which studies a fantasy as a phenomenon of culture, it becomen in domestic sociocultural space, structure sf-studies as educational discipline.

Key worlds: science fiction, sf-studies, structure of sf-studies, culture, sociocultural space, history of a fantasy, theory of a fantasy.

Науковій фантастиці (НФ) належить важливе місце в сучасній культурі. Її багатofункціональність, поліморфізм, численність проявів у соціокультурному просторі, на різних рівнях культури, в різних сферах культуротворчості, акумульовані в ній інтелектуальні й естетичні цінності впродовж тривалого часу визначають духовний світ сучасника. Тому сама НФ стає об'єктом наукових досліджень, здобутки яких впроваджуються в освітній діяльності. З 70-х рр. ХХ ст. спецкурси з історії наукової фантастики (НФ) введені в університетах провідних країн, проводяться

міжнародні, національні, регіональні конгреси, зустрічі письменників, видавців, аматорів НФ. До цього процесу залучилася й Україна: місцем проведення таких зустрічей — «Зоряних мостів» — на пострадянському просторі з 1999 р. став Харків.

Помітне збільшення фонду спеціальної літератури, дисертаційних досліджень, численні міркування щодо соціальних функцій НФ з боку філософів, соціологів, культурологів, психологів, зміна її позиціонування щодо сенсоутворюючого «ядра» соціокультурного простору — ці, та інші обставини створили сприятливий ґрунт для завершення формування фантастознавства як нової сфери знання.

Фантастикознавство — наука, що вивчає фантастику як феномен культури (в широкому сенсі), її минуле, сьогодення і майбутнє, характер її зв'язків з іншою літературою, літературним процесом, художньою культурою в цілому та соціумом; фантастикознавство охоплює не тільки літературний, й лінгвістичний, мистецтвознавчий і соціально-філософський аспекти; воно має яскраво виражену культурологічну складову.

Однак, якщо в Західній Європі і США фантастикознавство давно та плідно розвивається в найрізноманітніших напрямках, то у вітчизняному соціокультурному просторі ця наука і сфера досліджень тривалий час перебували в маргінальному становищі. Але в 90-ті рр. ХХ ст. ситуація починає змінюватися. Лідером у вивченні природи фантастичного в контексті художньої творчості стає літературознавство, хоча воно не може вичерпати цього феномену. У ВНЗ Росії викладають спецкурси з різних аспектів фантастичної творчості, захищають дисертації і дипломні роботи з НФ. Вивчення фантастичних творів передбачені не тільки в університетській, але й у шкільній програмі. Креативний потенціал НФ, який вивчає фантастикознавство як розділ загального літературознавства та мистецтвознавства, становить інтерес і має розглядатися також в академічній культурології, відігравати роль у розбудові її концептуальних засад.

Фантастикознавство як наука і навчальна дисципліна відбиває актуальний стан у фантастиці як сфері літературної творчості. Під час підготовки навчального курсу виникає важлива проблема відбору первинних джерел, які узагальнюють стан НФ тієї чи іншої епохи. Вони представлені «крупними формами» — романами, повістями; становлять інтерес оповідання, есе, нариси, які публікуються в періодиці, де відбувається апробація фантастичних ідей і припущень; первинними джерелами для фантастикознавства стають твори НФ-живопису, НФ-кіномистецтва. Становить інтерес стан актуальної критики, яка є першою сходинкою до історичних, теоретичних фантастикознавчих узагальнень. Важливими здобутками у сфері фантастикознавства є праці вітчизняних дослідників О. Ф. Бритікова, В. І. Бугрова, Вол. Гакова

(М. А. Ковальчука, Г. І. Гуревича, Б. В. Ляпунова, О. М. Осипова, Т. А. Чернишової, К. П. Шудрі та ін. Серед праць зарубіжних дослідників важливу роль для розбудови концептуальних засад фантастико-знавчих досліджень відіграє праця Ст.Лема.

Мета — окреслити можливі напрями побудови цього навчального курсу, визначення його взаємопов'язаних аспектів (історія /теорія) і, відповідно, двох структурних блоків.

Доля науки про фантастику в нашій країні майже настільки ж драматична і суперечлива, як і доля самої фантастики. Нехтування академічної науки щодо фантастики має під собою не тільки ідеологічне підґрунтя, але й певні суто соціокультурні причини. Одна з них — стійка звичка (що сягає ще 20-х рр. ХХ ст. і, на жаль, зберігає позиції в критиці й понині) розглядати фантастику виключно як явище масової культури, різновид низових форм художньої творчості (паралітератури). Однак така точка зору виникає, радше за все, через недостатнє розуміння специфіки і жанрового поліморфізму фантастичного тексту.

Сучасне фантастикознавство як сфера соціогуманітарного пізнання утворює певну структуру, яка складалася впродовж тривалого часу і відбивала розвиток самої НФ у соціокультурному просторі Модерну та постмодерну. Розгляд цієї структури виявляє певні елементи, які формуються внаслідок розвитку фантастики як багатовимірного, поліфункціонального соціокультурного феномену.

Фантастикознавство починається, перш за все, з історії НФ. Але розгляд «твердої» НФ неминуче поширювався на «супутні» форми — утопію, «фентезі», неоміф, казкову фантастику тощо. Це — з одного боку. З іншого — для розвитку фантастикознавства неабияку роль відіграло звернення до феномену НФ дослідників утопії, вторинних міфів тощо. Цей напрям розвитку фантастикознавства відображався в загальних історичних нарисах, зосереджувався на узагальненні здобутків окремих періодів розвитку НФ, робив акцент на особливості розвитку НФ у різному соціокультурному контексті; специфічних ознак НФ-традицій у національній літературі певних країн тощо.

Сферою взаємодії фантастикознавства з філософією (онтологією, соціальною філософією, епістемологією тощо), соціологією, культурологією, історією науки і техніки є теорія НФ. Потужність філософської «складової» фантастикознавства зумовлена тим, що НФ працює з філософськими категоріями (простір, час, матерія, розум тощо), які є водночас універсаліями культури. Теорія НФ у фантастикознавстві надає можливість інтерпретації феномену НФ, з позицій різних методологічних засад — постмодерністської філософії, філософії марксизму, структуралізму, позитивістсько-сцієнтистського підходу тощо [35; 36].

Саме тут фантастикознавство як наукова дисципліна помітно розходиться з літературознавством, оскільки потребує залучення мистецтвознавчих підходів для аналізу феноменів «фантастичного живопису», фантастики в кінематографії [37]¹. Як свідчать фантастикознавчі штудії Ст. Лема, НФ має міцні зв'язки з прогнозуванням майбутнього [15]. З 60-х рр. ХХ ст. спостерігається сплеск інтересу до НФ не тільки літературознавців і критиків, але й філософів (К. Шудря, Е. Пармон), соціологів (А. Араб-огли, І. Бетужев-Лада, К. К. Жоль, етнографів (Ю. В. Бромлей, політологів (Г. Шахназаров).

У структурі фантастикознавства важливим сегментом є дослідження окремих тем НФ: астрономічно-космологічних, біологічних, антропологічних, соціально-філософських, історичних. Це проблемне поле фантастикознавства також значною мірою перебуває за межами літературознавства. Становить інтерес також формування «фантастичної мариністики», «фантастичної (гуманітарної) космонавтики», «фантастичної антропології» тощо як щодо самостійних культурних феноменів та ін. [12; 28; 38]. Вони утворюють значний масив статей, монографій, які мають також яскраво виражену не тільки літературознавчу, а й філософську, культурологічну складові.

Певним синтезом зазначених напрямів розвитку фантастикознавства є персоналії НФ, присвячені біографіям і творчості окремих авторів. За своїм змістом ці праці виконують на різних рівнях усвідомлення НФ як феномену культури — від суто теоретичних, іноді історіософських, до популярних, іноді присвячених окремим ювілейним датам, меморіальних.

Набутки фантастикознавства, як зазначалося раніше, залучаються до навчального процесу в різних ланках освіти; тому набула розвитку освітня література з цієї дисципліни — це підручники, посібники та хрестоматії для студентів, що вивчають НФ в університетах і коледжах, а також навчальні посібники, з яких набувають необхідних історичних та теоретичних знань щодо феномену НФ самі викладачі фантастикознавства. Перші спроби створення навчальних посібників з НФ для середніх шкіл і вищих навчальних закладів відбулися у 80-ті рр. ХХ ст.; їх авторами є Г. Й. Гуревич і О. М. Осипов [11; 21]. Перший з них звертається до тем та ідей НФ, її героїв і сюжетів на прикладі класичних і сучасних здобутків, а другий — в оглядовому порядку в декількох розділах підручника висвітлює певні істотні теми фантастикознавства: типологія НФ, географія НФ, феноменологія фантастичного

¹ Необхідно згадати і фундаментальну монографію, присвячену еволюції і проблематиці західної кінофантастики відомого кінознавця та драматурга Ю. Ханютіна [31]; з точки зору побудови навчального курсу з фантастикознавства заслуговує на увагу також оперативна мистецтвознавча реакція на вихід фільму Дж. Камерона [32], в якому яскраво виявилася віртуалізація постмодерної культури.

в різних видах мистецтва (кіно, живопис, телебачення, музика, фотоґрафія), типологія видань НФ, пропаганда і бібліоґрафія НФ; книга О. М. Осипова була призначена, в першу чергу, для студентів — гуманітаріїв і бібліотекарів.

Своєрідним резюме розвитку фантастикознавства і водночас умовою його подальшого розвитку є бібліоґрафія НФ, енциклопедії, а також довідники з історії і тематики НФ [13; 17; 19; 20]¹; для порівняння варто зважити на те, що в анґломовному соціокультурному просторі кількість останніх перевищила сотню і продовжує збільшуватися [8, с. 11]. До середини 90-х рр. XX ст. російськомовних енциклопедій НФ не було, але ситуація тут почала змінюватися [40; 22].

Власне, перший і другий напрями розвитку фантастикознавства мають утворити основні елементи структури навчального курсу з цієї перспективної дисципліни. Водночас слід зазначити, що в реальному розвитку НФ як складної і багатовимірної соціокультурної системи всі напрями розвитку фантастикознавства перебували в органічній єдності; їх розвиток є запорукою впровадження фантастикознавства до навчального процесу.

Важливою проблемою в першому блоці є роль традиційної інституціональної, а потім і науково-технічної утопії, пов'язаної з іменами Т. Кампанелли, Т. Мора, Ф. Бекона, Д. Вераса у формуванні соціокультурних засад для виникнення і розвитку НФ як цілісного соціокультурного феномену.

НФ здобуває стійкий статус у соціокультурному просторі Модерну, перш за все, під впливом бурхливого прогресу природознавства і техніки з другої половини XIX ст. Саме в цей час у предметному середовищі, яке оточувало людину, відбуваються найрадикальніші зміни за всю історію людства. Саме вони вирішально вплинули на становлення класичної НФ (Ж. Верн) і некласичної (Г. Уеллс)². Незважаючи на всю неподібність їх творчості, успіх Ж. Верна, Г. Уеллса, їх усесвітня відомість засвідчили виникнення в культурі «протоґлобалізованого» Модерну сучасної НФ, що поєднала і роман-притчу, і популяризацію

¹ До початкового періоду становлення фантастикознавства в ранньому радянському соціокультурному просторі варто віднести й унікальну «Енциклопедію міжпланетних сполучень» професора М. О. Риніна (1877–1942). М. О. Ринін відіграв надзвичайно велику роль у розвитку вітчизняної гуманітарної космонавтики, у створенні теоретичних, духовно-практичних засад майбутнього виходу людини в космічний простір. Досліджуючи генезу і подальший розвиток ідеї космічного польоту в першій енциклопедії космонавтики, він присвятив цій проблематиці два її випуски: «Космічні кораблі (Міжпланетні сполучення у фантазіях романістів)» і «Промениста енергія у фантазіях романістів і проєктах учених» (1928) [24; 25].

² До творів Ж. Верна і Г. Уеллса звертаються і письменники-фантасти [10; 16], й історики техніки [34], і вчені-матеріалознавці [29, с.13-14], і соціологи [2]

науки, і традиційну утопію, і нову антиутопію, і роман-передбачення, і роман-попередження. Крім того, авторитет Ж. Верна і Г. Уеллса сприяв утвердженню НФ у соціокультурному просторі радянського Модерну. Дослідження їх творчості, нарешті, надавало потужний імпульс розвитку вітчизняного фантастикознавства.

У літературі XIX ст. фантастична проза спочатку майже ніяк не виокремлювалася із загальнолітературного процесу. Тому були відсутні і спеціальні праці, присвячені їй, хоча сам термін «фантастика» виник ще на початку XIX ст.¹ Навіть після того, як деякі письменники (серед них Ф. М. Достоевський та І. С. Тургенев стали використовувати гриф «фантастична розповідь», дореволюційна критика ставилася до цієї літератури досить стримано.

Бурхливий розвиток НФ у соціокультурному просторі радянського Модерну у 20-х рр. XX ст. сприяв розвитку критики, а потім і бібліографії фантастики. Феномен НФ в офіційній критиці розглядається в цей період дуже спрощено — як «додаток» до науки, а оцінки були, крім поодиноких винятків, негативним. У НФ-критиці починають активно працювати фантасти, зокрема, О. Беляєв, А. Палей. На початку 20-х рр. опубліковано і перші серйозні твори літературознавчого і бібліографічного змісту. Першопроходцем тут був Євген Замятін, який не тільки аналізував творчість популярного англійського романіста, але намагався виявити специфіку фантастичного.

У соціокультурному просторі західного Модерну НФ набуває прискореного розвитку. Вона ґрунтується на традиціях Ж. Верна, Г. Уеллса. У США, які поступово перетворюються на осередок науково-технічної революції, НФ у 20-ті рр. розвивалася по лінії науково-технічного передбачення (Х. Гернсбек) і космічних пригод (Е. Сміт, Е. Гамільтон, Е. Берроуз). Ця тематика, мимоволі авторів, спонукала до узагальнень, які виходили за межі сюжетних задумів і їх художніх утілень.

У 30-ті рр. у соціокультурному просторі радянського Модерну НФ на тривалий час зникає з літературного процесу; її місце починає займати виробничий роман про «фантастичні» досягнення Радянської держави в різних сферах². Ця тенденція посилюється: НФ романи не видаються (лише окремі твори О. Беляєва і Г. Адамова), але водночас публікуються критичні статті щодо перспектив цієї літератури в умовах соціалістичного будівництва; статті засадами розвитку вітчизняного фантастикознавства ці праці явно не могли. Логічним продовженням домінування виробничого роману в літературі стає концепція так зв.

¹ Термін «фантастика» ввів до літературного обігу французький критик Шарль Нодье, автор піонерської фантастикознавчої праці — статті «Про фантастичне в літературі» (1830) [33, с. 248].

² Відбиток виробничого роману несе на собі і перша повість А. і Б. Стругацьких «Країна багряних хмар», що відзначали свого часу відомі культурологи П. Вайль і О. Геніс [6, с.103-104]

«ближнього прицілу» в радянській фантастиці 40–50-х рр. XX ст., яка спробувала загнати НФ у межі ідеології номенклатурно-розподільчого соціалізму.

Важливу роль у розвиткові фантастикознавчих штудій відіграв вихід друком у 1957 р. поліфонічного роману І. А. Єфремова «Туманність Андромеди». Ця подія означала настання принципово нового етапу в розвиткові НФ у соціокультурному просторі радянського Модерну¹. НФ поступово відійшла від настанов фантастики «ближнього прицілу» і вступила в нову смугу розвитку; її інтереси почали концентруватися на проблемах людинознавства. Водночас популярність НФ на межі 50 — 60-х рр. XX ст. сягає апогею, про що свідчать і численні дискусії на сторінках періодичних видань; їх аналіз виходить за межі власне фантастикознавства і становить інтерес для культурології. Розвиток самої НФ засвідчив початок серйозного, багатоаспектного вивчення не тільки фантастичної літератури, а й НФ-живопису, НФ-кіномистецтва, що одразу виводило фантастикознавство у сферу якщо не власне академічної культурології (яка сама була справою майбутнього), то культурологічної парадигми (що формувалася).

Внесок у теоретичні аспекти вивчення НФ у фантастикознавстві зробив В. Святловський. Розгляду НФ у соціально-історичному контексті були присвячені його праця, у якій аналізується російський утопічний роман; він також склав покажчик літературних утопій від Античності до початку XX ст., у якому відобразилися 1500 назв цих творів. У перспективі відкривалася можливість звернення до генетичних зв'язків фантастики й утопії. Стійку традицію розгляду «астрономічних утопій» як проміжної сфери між утопією і власне НФ; «гуманітарної космонавтики» як органічної частини теоретичної космонавтики заклала «Енциклопедія міжпланетних сполучень» професора М. О. Риніна [18; 1; 28].

Становлення «теоретичної складової» фантастикознавства в соціокультурному просторі пізнього радянського Модерну відбувається із середини 50-х рр. XX ст. Воно розпочинається зі звернення до класики: до НФ зростає інтерес представників академічної науки; серед них були фахівець із зарубіжної дитячої літератури Є. П. Брандис; театрознавець, літературознавець Ю. І. Кагарлицький, письменник і популяризатор НФ Кирил Андреев². Звернення до творчості Жюль Верна сприяло «легітимізації» НФ та тлі ідеологічних утисків і обмежень. Зусилля цих

¹ У наступному, 1958, році відбулася I всесоюзна нарада письменників-фантастів, яка свого часу набула широкого розголосу в ЗМІ.

² Брошура Є. П. Брандиса «Жюль Верн і питання розвитку науково-фантастичного роману» (Л., 1955), здобула високу оцінку істориків і теоретиків НФ. Вона «відкрила новий етап у вивченні НФ, а насправді стала теоретичним фундаментом для формування власне фантастикознавства як науки» [33, с. 251].

авторів втілилися в бібліографії творів французького письменника-фантаста (Є. П. Брандис, М. Лазарев); монографію (Є. П. Брандис, яка мала декілька перевидань; нарис його життя і творчості в серії «ЖЗЛ» (К. Андреев).

У 60–70-х рр. ХХ ст. процес створення літературознавчих засад фантастикознавства прискорюється; помітно активізуються творчі зусилля тих авторів, що заявили про себе в попередній період, до яких долучаються нові обличчя. Це, перш за все, Є. Брандис і В. Дмитревський, Ю. Кагарлицький, Б. Ляпунов, А. Громова, В. Ревич, В. Бугров, О. Осипов, К. Андреев, Р. Нудельман, С. Нікольський, О. Ф. Бритіков, А. Урбан, Н. Чорна, Т. А. Чернишова та ін. [5; 9; 17; 20; 21]¹. Вони створюють цікаві теоретичні й історико-критичні роботи узагальнюючого характеру. Подальшому розвитку засад фантастикознавства сприяли публікації з відповідної тематики, авторами яких були письменники — І. А. Єфремов, Г. Альтов і В. Журавльова, А. і Б. Стругацькі, Д. О. Біленкін, Є. І. Парнов, Г. Й. Гуревич та ін.

Засади фантастикознавства закладалися також і зусиллями бібліографів НФ: у щорічниках «Фантастика» публікується ретроспективний показник «Радянська фантастика: 1917–1977» (1967–1979), що складається А. Євдокимовим, Б. Ляпуновим, І. Ляпуновою та О. Осиповим. Показник фіксував не тільки книги, але й відображав фільмографію. Помітню подією стає вихід оглядово-бібліографічних праць Б. Ляпунова, у якому на багатому фактографічному матеріалі була здійснена спроба тематичного аналізу вітчизняної НФ [17]².

Зростання труднощів у реалізації комуністичного соціокультурного проекту супроводжується зростанням недовіри комуністичної номенклатури до самої НФ, її утисків (які набували як «підклимних» форм, так і галасливих кампаній); на початку 80-х рр. ХХ ст. НФ узагалі в черговий раз спробували заборонити³. Це відбувалося, перш за все, тому, що порівняння «НФ-реальностей», з одного боку, і реалій «розвинутого соціалізму» з іншого було не на користь останніх. Але водночас фантастикознавство впевнено закріплюється в академічному літературознавстві. Дослідження НФ стають багатомірними та багатоаспектними: творчість окремих письменників-фантастів і фантастика у творчості

¹ Формування фантастикознавчого «сектора» в академічному літературознавстві помітно прискорилося також працями вченого-слависта О. Ф. Бритікова. Його праця стала базою для фантастикознавчих досліджень вітчизняної НФ. Значимості монографії додавала і ґрунтовна бібліографія, складена Б. В. Ляпуновим [3, с. 363-436]. Монографія Т. А. Чернишової була концептуальною [35].

² У 1968 р. в Україні праця з назвою «У світі мрії» вийшла друком у Харкові; її авторами були бібліографи-нефантасти О. Куц й Е. Кравченко [13].

³ Тому пояснювати загальний занепад НФ у 70-ті рр. ХХ ст. як «породжений політикою Госкомвидаву» навряд чи доречно [33, с.255 ; 28, с.297].

письменників-реалістів, онтологія фантастики (світ міфології, казок та їх зв'язок із НФ), поетика НФ, історія й еволюція НФ, бібліографознавство НФ. У цей час виходять друком праці В. І. Бугрова, В. А. Ревича, О. М. Осипова, Є. М. Неєлова, Т. А. Чернишової; починається плідна робота Вол. Гакова, чий огляд західної НФ 60–70-х рр. на початку 80-х рр. став подією, — так само, як і його популярна історія світової НФ, виконана на прикладі еволюції найпоширеніших у НФ ідей [7; 9].

З другої третини ХХ ст. НФ робить великий внесок у розвиток інтегральної художньої картини світу (ХКС), у якій фундаментальне співвідношення «Людина — Світ» зазнало глибокої трансформації, насамперед, завдяки скануванню нових можливих просторово-часових вимірів, нового хронотопу буття людини. Тому впродовж власної історії НФ відіграла важливу роль у формуванні соціокультурних основ осмислення різних аспектів фундаментальної проблеми всієї людської культури — буття неземного розуму [39]. У другій чверті ХХ ст. в англо-американській НФ активно розробляється концепція «галактичного людства», що стає, по суті, загальноцивілізаційним здобутком, художнім вираженням ідей філософського космізму. Своєрідний «галактичний дифузійонізм», що є її основою, розширював хронотоп буття людської цивілізації до галактичних (і навіть трансгалактичних) меж.

ХКС, притаманна англо-американській НФ, формувалася через проєктування соціокультурної ситуації, що склалася в епоху Великих Географічних Відкриттів на віддалене майбутнє. І якщо тоді настільки не схожі один на одного народи розділяв (і поєднував) Океан, то в Галактиці їх розділяли світлові роки, які допомагала долати (з тією чи іншою мірою легкості) космічна техніка надсвітлових швидкостей. НФ виходила з фундаментальної закономірності розвитку культури: опановуюючи простір реально, практично, люди опановують його і концептуально, проєктуючи на нього свої уявлення; вони, за словами К. Леві-Стросса, «...свідомо здійснюють проєкцію в простір схеми своїх настанов» [14, с. 293]. Але процеси розвитку «космічної» НФ, які відбувалися в межах соціокультурного простору західного Модерну, не знаходили відображення в радянському просторі аж до кінця 50-х рр. ХХ ст. І хоча «Туманність Андромеди» І. А. Єфремова написана в полеміці з украї спрощеним, «маскульгівським» варіантом концепції «галактичного людства», серйозні, художньо досконалі доробки цієї концепції ставали поступово відомими радянському читачеві впродовж 60-80-х рр. ХХ ст.

Теоретичне фантастикознавство зверталося і до аналізу функцій НФ у сучасній культурі. Свої важливі соціальні (і, насамперед, прогностичні) функції НФ виконує на засадах певних психологічних механізмів, що сформувалися разом з «людиною розумною». Психологія вивчала фантазійне, його місце в культурі, його еволюційне значення (роль того, чого немає в природі), що випереджає відображення, адаптаційні можливості фантазії, роль у підготовці соціуму до змін,

що прискорюються. «Для того, щоб адекватно діяти в навколишньому середовищі, — відзначає Дж. Брунер, — організм повинний не тільки бути готовим до ймовірних подій...; він має бути також здатний і до пошуку малоїмовірних об'єктів і подій, якщо вони мають значення для збереження його життя і здійснення його діяльності» [4, с. 29]. У контексті НФ культури Модерну функцію задоволення потреби «передбачати неймовірне» починає опановувати себе НФ; вона набуває подальшого розвитку і помітно трансформується в ситуації постмодерну.

НФ моделювала неймовірні події, що раптом, неочікувано для сучасників ставали (чи мали стати) реальними; оперує, здавалося б немислимими раніше ідеальними об'єктами, що зненацька «ущільнюються в бутті»¹. Тому в умовах глибоких соціокультурних трансформацій НФ виявилася здатною не тільки передбачити, але й «передвідчути» і тим самим підготувати сучасників до радикальних змін, у смузі яких з другої половини ХХ ст. перебуває людство. Це дозволяє розглядати НФ як феномен культури, що відбиває «несвідомий дух часу, ...інтуїтивно передбачає прийдешні зміни» [41, с. 59]. Ці зміни були зумовлені розгортанням науково-технічної революції, на досягнення якої орієнтувалася НФ.

Зв'язок з наукою надавав НФ як цілісному соціокультурному феномену значні можливості для розширення сфери власного буття в культурі зрілого Модерну. Але одночасно НФ виявилася тісно пов'язаною зі сциєнтистським міфом про всемогутність науки, системно-раціонального знання у вирішенні всіх без винятку проблем сучасності і майбутнього. Суперечності буття науки, які поглиблювалися впродовж 50-80-х рр. ХХ ст., відбилися у творах НФ. «Якщо для НФ 1950 — початку 1960 рр. характерний зайве оптимістичний погляд на майбутнє, що уявляється більшістю авторів цілком благополучним, так само як і віра в шляхетні наміри її величності Науки, то вже в 60-і рр. письменники самі стали говорити про «благі наміри, якими вимощена дорога в пекло» [32, с. 235–236]. Відповідним чином змінюється і сама соціальна фантастика: від утопії вона дедалі активніше прямувала до антиутопії; згодом цей уповільнений процес перетворився на втечу [27].

Певним процесом-попередженням цих зрушень був зростаючий вплив НФ на актуальну міфотворчість ХХ ст. Дослідники помітили тут переконливі кореляції. Зокрема, в американській НФ 20–30-х рр.

¹ Тривалі міркування НФ щодо буття позаземних цивілізацій мала довгоочікувані наслідки: восени 2010 р. світові ЗМІ обійшло повідомлення про те, що ООН призначила відповідального за перший контакт землян з інопланетянами; ним стала жінка — директор управління ООН з питань космічного простору, астрофізик з Малайзії Мазлан Отман.

XX ст. фігурували дископодібні літальні апарати, зображувався їх електромагнітний вплив на двигуни автомобілів, параліч очевидців, поява гуманоїдів, антигравітаційні методи руху і навіть викрадення людей. У монографії Б. Мейо наведено як ілюстрацію три тексти, один з яких був узятий з науково-фантастичної повісті, опублікованої в 1930 р., а два інші — повідомлення про спостереження НЛО в 1958 і 1972 р., і «на погляд» відокремити фантастичний опис від «реальних» було аж ніяк не легко [23, с. 74].

Пожвавлення актуальної міфотворчості було провісником глибинних катастрофічних зрушень, що виявилися в розвитковій техногенної цивілізації, не могли не відбитися на ХКС-НФ. Одним з наслідків цього стало якісне переосмислення в контексті творів НФ ідей, що традиційно перебувають на межі можливого / неможливого; до них належать: не тільки самі по собі інопланетні цивілізації, а й контакти з ними, що набувають характеру «зоряних воєн», зіткнення абсолютних Добра і Зла; Надрозум, наділений атрибутами Бога чи сатани; прибульці з Космосу з рисами ангелів чи середньовічних суккубів або інкубів, вампірів, вовкулаків; рівнобіжні світи з альтернативними історіями, релігіями, культурами; поза увагою письменників-фантастів не залишалася також ідея «паранормальних (або «прихованих») здібностей людини», що розроблялася в окультизмі впродовж багатьох століть; саме набуття людиною цих здібностей («Діти Індіго») сучасники розглядали як початок «Нової Ери»; комп'ютери, здатні створювати цілі віртуальні світи; генна інженерія, що відкриває в наш світ дорогу кошмарним створінням; екологічні та соціальні катаклізми близького, доступного для огляду і віддаленого Майбутнього тощо. У цьому неминуче ескізованому і далеко не повному перелікові ідей відбилися зв'язки НФ уже не тільки з наукою і мистецтвом, а й релігією, окультизмом, що стали стійкими в соціокультурному просторі постмодерну і потребують культурологічного дослідження.

Ситуація, що склалася у вітчизняному соціокультурному просторі в 90-ті рр. — на початку XXI ст. виглядає вкрай суперечливою. Відбулося якісне розширення видання НФ літератури, із запізненням на кілька десятиліть у постперевбудовний простір потрапили твори західної НФ, які належали метрам цієї літератури; з'явилися нові і цікаві імена й у вітчизняній НФ. Поширилися думки навіть про «перевиробництво» в цій сфері художньої творчості. Це — з одного боку, а з іншого — очікуваного поживлення дослідницької діяльності у сфері фантастикознавства не відбулося. Незважаючи на необхідність якісної, сумлінної, якнайширшої популяризації творів НФ, виховання художнього смаку студентської молоді, здатності вибрати правильні орієнтири в якісно неоднорідній масі книжкових та електронних текстів. Але бібліографічні та літературознавчі дослідження феномену НФ практично зупинилися,

а культурологічні навіть і не розпочалися. Тому фантастикознавчі дослідження мають допомогти молодому читачеві, котрий розгубився від надміру текстів, не тільки визначитися серед їх різноманіття, але й здолати певну інерцію байдужності читацького середовища щодо теоретичних засад цієї сфери художньої творчості.

Список літератури

1. Амнуэль П. Р. Звёздные корабли воображения / П. Р. Амнуэль.— М. : «Знание», 1988. — 64 с.
2. Бестужев-Лада И. В. Герберт Уэллс как социолог / И. В. Бестужев-Лада // Социс. — 2008. — №11. — С.128—134.
3. Бритиков А. Ф. Русский и советский научно-фантастический роман / А. Ф. Бритиков. — Л. : «Наука», ЛО, 1970. — 448 с.
4. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Дж. Брунер. — М. : Прогресс, 1977. — 412 с.
5. Бугров В.И. 1000 ликов мечты. О фантастике всерьёз и с улыбкой: (Очерки и этюды) / В. И. Бугров. — Свердловск : Средне-Уральск. кн. изд., 1988. — 288 с., ил.
6. Вайль П. 60-е. Мир советского человека / П. Вайль, А. Генис. — М. : «Новое книжное обозрение», 1996. — 368 с.
7. Гаков Вл. Виток спирали: (Зарубежная научная фантастика 60-70-х годов) / Вл. Гаков. — М. : Знание, 1980.— 64 с.
8. Гаков Вл. Картографирование ада, рая и окрестностей / Вл. Гаков // Если. — 1999. — № 1—2. — С.11—22 .
9. Гаков В. Четыре путешествия на машине времени (Научная фантастика и её предвидения) / В. Гаков. — М. : Знание , 1983. — 191 с.
10. Григоренко А. Фантастика и реальність / А. Григоренко // Знання та праця. — 1971. — № 1. — С. 20—21.
11. Гуревич Г. И. Беседы о научной фантастике: книга для учащихся / Г. И. Гуревич. — М. : Просвещение, 1983. — 112 с., ил.
12. Гуревич Г. И. Лоция будущих открытий: книга обо всём / Г. И. Гуревич; отв. ред. В. А. Чудинов. — М. : Наука, 1990. — 208 с.: ил.
13. Куш О. В мире мечты. Беседы о научно-фантастической литературе / О. Куш, Е. Кравченко. — Х. : Ред.-изд. отд. Кн. палаты Укр.ССР, 1968. — 148 с.
14. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс; пер. с фр. под ред. и примеч. В. В. Иванова. — М : Наука, Гл. ред. вост. лит.-ры, 1983. — 536 с., ил.
15. Лем Ст. Фантастика и футурология: в 2 кн. / Ст. Лем ; пер. с польск. — М. : ООО «АСТ : ЗАО «Ермак», 2004. — Кн.1. — 591,[1] с.; 667, [5] с.
16. Лукодянов И. Б. Полёт Фергюсона спустя сто лет / И. Б. Лукодянов // Природа. — 1970. — №8. — С. 118-121.
17. Ляпунов Б. В. В мире фантастики. Обзор науч.-фантаст. и фантаст. литературы / Б. В. Ляпунов. — Изд. 2-е, доп. и перераб. — М. : «Книга», 1975. — 207 с., с ил.

18. Орлов С. В. *Астрономические утопии / Жизнь и техника будущего (Социальные и научно-технические утопии) / С. В. Орлов // Жизнь и техника будущего, под ред. Арк. А-на и Э. Кольмана. — М., Л. : «Московский рабочий», 1928. — С. 286—336.*
19. Осипов А. Н. *Библиография фантастики : Опыт исторической аналитики и методич. и теор. характеристики / А. Н. Осипов. — М. : Изд. МПИ, 1990. — 222 с.*
20. Осипов А. Н. *Миры на ладонях: Фантастика в творчестве писателей сибиряков / А. Н. Осипов. — Красноярск : Кн. изд-во, 1988. — 164, [2] с.*
21. Осипов А. Н. *Основы фантаствоведения : (пособ. для культпросветучреждений и любителей объединений) / А. Н. Осипов ; Всесоюзный научно-метод. народ. творч. и культ.- просвет. раб. — М. : ВНИЦНТНКТР, 1989. — 126 с.*
22. Осипов А. Н. *Фантастика от «А» до «Я»: (Основные понятия и термины) : краткий энциклопедический справочник / А. Н. Осипов — М. : Домограф, 1999. — 352 с., с ил.*
23. Платов Ю. В. *НЛО и современная наука / Ю. В. Платов, В. В. Рубцов. — М. : Наука, 1991. — 172 с., ил.*
24. Рынин Н. А. *Космические корабли: (Межпланетные сообщения в фантазиях романистов) / Н. А. Рынин. — Вып. 1. — Л. : Изд. авт., 1928. — 109 с.*
25. Рынин Н. А. *Межпланетные сообщения. Лучистая энергия в фантазиях романистов и в проектах учёных / Н. А. Рынин. — Л. : Тип. П.П.Сойкин, 1928.— 160 с.*
26. Сербиненко В. *Три века скитаний в мире утопии. Читая братьев Стругацких / В. Сербиненко // Новый мир. — 1989. — №5. — С. 242—255.*
27. Стругацкий Б. *Комментарии к пройденному / Б. Стругацкий // Если. — 1999. — №3. — С. 232—317.*
28. Тенякова О. М. *Проблема внеземных цивилизаций в отечественной фантастике / О. М. Тенякова // Космический разум: проблемы и суждения / под ред. Л. М. Гиндилиса и О. М. Теняковой. — М. : Международный Центр Рерихов, 2008. — С. 277—312.*
29. Третьяков Ю. Д. *Синтез «левитирующих» ВТСП-материалов: от фантастики к реальности / Ю. Д. Третьяков, Е. А. Гудилин // Природа. — 1999. — №7. — С.13—25.*
30. Фицпатрик Л. *Аватар: Фантастический мир Джеймса Камерона / Лиза Фицпатрик: [пер. с англ. Л. Синициной ; предис. Питера Джексона, вступ. сл. Джона Ландау]. — М. : Эксмо, 2010. — 108 с., ил.*
31. Ханютин Ю. М. *Реальность фантастического мира: Проблемы западной кинофантастики / Ю. М. Ханютин. — М. : «Искусство», 1977. — 304 с., ил.*
32. Харитонов Е. *В поисках героя / Евгений Харитонов // Если. — 1997. — №8. — С. 232—245.*
33. Харитонов Е. *Пасынки литературоведения / Евгений Харитонов // Если. — 1998. — №5. — С. 245—260.*

34. Цветков И. Ф. Морское чудище инженера Брунеля в романе Жюль Верна «Плавающий город» / И. Ф. Цветков // Вопросы истории естествознания и техники. — 2001. — № 3. — С. 75—90.
35. Чернышёва Т. А. Природа фантастики / Т. А. Чернышёва. — Иркутск: Изд. Иркутск.ун-та, 1984. — 336 с.
36. Шудря Е. П. Художественное предвосхищение будущего / Е. П. Шудря. — К. : Наукова думка, 1978. — 246 с.
37. Щедрін А. Т. Космізація художньої культури: соціокультурні виміри формування вітчизняного космічного живопису / А. Т. Щедрін // Наук. записки Харківськ. ун-ту повітряних сил ім. Івана Кожедуба. Сер.: Соціальна філософія, педагогіка, психологія. — Х., 2009. — Вип. 2 (33). — С.17—25.
38. Щедрін А. Т. Людина і Космос (Відзеркалення в науковій фантастиці і нетрадиційних віруваннях) / А. Т. Щедрін // ЛЮДИНА: ДУХ, ДУША, ТІЛО: матеріали IV Міжнар. наук.-теоретич. конф. — Наукове видання. — Суми, 2000. — С. 157—160.
39. Щедрін А. Т. Феномен «Мовчання Неба»: (соціокультурні виміри проблеми буття позаземних цивілізацій і «вторинне» міфотворення) / А. Т. Щедрін // Філософська думка. — К., — 2008. — № 3. — С. 47—61.
40. Энциклопедия фантастики: Кто есть кто. — Минск: ИКО «Галаксиас», 1995. — 692 с., [24 л.] илл.: портр.
41. Юнг К. Г. Современность и будущее / К. Г. Юнг. — Минск: Университетское, 1992. — 62 с.

Надійшла до редколегії 28.12.2010 р.